

О.С.Мазурок
Ужгородський університет

МРІЙ ЖАТКОВИЧ ЯК ІСТОРИК ТА ЕТНОГРАФ

Про М.В.Жатковича (1855-1920) писали переважно як про перекладача /8,9; 18,124-126; 19,72-73/ або ж культурного діяча, який допомагав В.Гнатюку в його наукових студіях /20,101-116; 21,73-74, 108-110/. Історичні погляди Жатковича характеризувалися як буржуазно-ліберальні /13,711; 15,137; 17,717/. В науковій літературі домінувала одностороння характеристика його діяльності /7,536/. В доповідній історіографії дослідження Жатковича одержали високу оцінку /5,206-207; 13 "а", 26-27/.

Ми спробуємо по-новому підійти до наукової спадщини вченого, залучивши маловідомі документи і матеріали /Див. 9; 10; 11/. Розміри статті дозволяють нам говорити про Жатковича як історика та етнографа лише на основі його праці "Замітки етнографічні з Угорської Русі", яка й досі не опублікована повністю. Її оригінал зберігається в одному з архівосховищ Києва /3/.

Однак, перш ніж охарактеризувати цю роботу, коротко зупинимось на історії її написання та публікації. З листів Жатковича до Гнатюка та інших матеріалів довідуємось, що праця Жатковича під назвою "Етнографічний нарис угорських" угорською мовою обсягом близько 12 друкованих аркушів була завершена ним у 1895 р. і надіслана в одне з угорських видавництв /1,23,45; 2,52/. Про це Гнатюк дізнався від знайомих Жатковича під час своєї першої подорожі на Закарпаття влітку 1895 р., де на будучи особисто знайомим з автором праці. В листі до Жатковича він пропонує перекласти дослідження на українську мову і видати у Львові коштами Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка (НТШ).

У листі-відповіді від 5 листопада 1895 р. Жаткович погоджується на цю пропозицію. Свідченням того, наскільки був захоплений своєю роботою Жаткович, є той факт, що із 32 листів його до Гнатюка (листопад 1895 р. - початок лютого 1897 р.) у 21 листі йдеться про неї. Вільше того, він навіть відмовився від пропозиції видавців написати церковну історію східної церкви в Мараморосі та пропозицію товариства св. Василя Великого в Ужгороді написати для народу коротку історію Угорської Русі /2,8/.

На початку січня 1896 р. переклад завершено, і 10 лютого того

року рукопис "Заміток" надіслано В.Гнатюку у Львів. У листі Жаткович підкреслював, що свою працю писав такою мовою, якою розмовляв із своїми вірниками, прохавши його направити, де це буде потрібно, орфографія, а також начитана коректуру /1,18/. У грудні 1896 р. Жаткович одержав гонорар за свою працю, а в середині лютого наступного року - і саму працю, опубліковану в "Етнографічному збірнику" за 1896 р. том другий /4/.

На жаль, праця Жатковича була видана не вся. Її друкований текст помітно відрізняється від тексту оригіналу. Тому можна сказати, що на сьогоднішній день "Замітки етнографічні з Угорської Русі" М.Жатковича українською мовою - твір практично невідомий читачу. А власне він дозволяє нам судити в значній мірі про Жатковича як історика та етнографа.

Оригінал рукопису праці Жатковича становить 135 сторінок убогого почерку - приблизно 6 друкованих аркушів, тоді як опублікований Гнатюком текст займає 38 сторінок часопису, тобто втричі менший текст оригіналу. Весь матеріал рукопису розділений автором на 28 не однакових за розміром параграфів, які не мають назв. Кожен параграф присвячений якійсь одній проблемі. Текст "Заміток", опублікований Гнатюком, має 11 параграфів, кожен з яких має назву, дану йому публікатором, а саме: поділ русинів; звідки угорські русини діставали церковні книги; народний календар; весілля; уродина; похорони; одіж; похиба; управа рілля, голілля худоби, садівництво; чужеродці між русинами; демо з усної літератури русинів. В цілому структура друкованого тексту співпадає із структурою неопублікованого оригіналу. Проте навіть чисто зовнішнє співставлення рукопису і опублікованого тексту свідчить, що Гнатюк багато викинув з тексту.

Що ж опустив Гнатюк і чому? Співставлення обох текстів дозволяє нам зробити такий висновок: по-перше, Гнатюк повністю опустив "Предмову" автора до "Записок", яка, на нашу думку, заслуговує на увагу, оскільки в ній Жаткович пояснив причину написання праці, висловлює своє ставлення як науковця до необхідності збирання історичного та етнографічного матеріалу. По-друге, найбільшого скорочення зазнав текст (знято понад 35 сторінок), присвячений історії Угорської Русі, саму етнографічних мордонів русинів, характеристиці міжконфесійних відносин, матеріал про культурних діячів Закарпаття тощо. По-третє, у багатьох випадках публікатор змінив цілі речення, якщо вони, на його думку, надто докладно описували предмет, чи, навпаки, були далекі від теми, яка розглядалася

в даному параграфі. Викидалися речення, які через випадково нерозбірливий почерк Катковича Гнатик не міг прочитати.

І, нарешті, зазначимо, що "Замітки" були опубліковані мовою яку вживали у Східній Галичині, або, як казав Каткович, "фонетично", а не захарпатським діалектом чи, як просив Каткович, - "етимологією". Ця обставина дуже засмутила Катковича. Так, наприклад у збірнику "Етнографічного збірника", в якому появилася праця Катковича рукою автора було написано угорською мовою: "Работа была написана на нашем угро-русском языке и к моему величайшему удивлению и возмущению появилася на языке галицко-русском, при том фонетично". Автор /Дит. зб: 7,255/.

Гадаємо, що Гнатик, виходячи з конкретних умов, зокрема з поліграфічних можливостей НДІ та бажанням познайомити найширше коло читачів всіх українських земель з працею захарпатського вченого, змушений був друкувати текст саме в такому варіанті. Проте ідея твору, основний фактичний матеріал, що ілюстрував думку автора, дух епохи, - все це було в цілому донесено до читача. І в цьому безсумнівна заслуга Гнатика як першопублікатора. Однак відзначимо, що поза увагою читача залишилося багато цікавих і цінних історичних, етнографічних та лінгвістичних матеріалів, які мають принципове значення для характеристики історичних поглядів Катковича. Тому у нашій статті ми зупинимося переважно на аналізі цих пропущених Гнатиком, частин "Заміток етнографічних з Угорської Русі" Ірїа Катковича.

Перш за все наводимо повністю текст "Передмови" праці Катковича, щоб краще зрозуміти мотиви, які спонукали автора написати цю працю. Він писав: "Бачачи, як цивілізація, котра уже залізничною і телеграфом ходить, неубавки совсім ізотре оті черти, котрі так різко розділяли еден народ от другого, учені люди уже от давна указали ото желаніе, оми описати і увіковічити образ тих чертов, котрі розділяють еден народ от другого.

Се желаніе повело і мене на ото, оми я описав образ жизни і нравов угорських русняков. Образ, котрий я написав, ачеї не є совершенний во всіх его частях, во єм вірний є, ото могу сміло казати, так як я із цього народа родився, як священник межи оим народом живу і так все ото, што у моем труді написано, я із самого народа, то єсть, як кажуть, із первых рук дістав.

Єм я не похваляюся (т.б. не поспішаю - О.М.) із ізданієм моего труда, - покажеся ачеї із того, єм я лиш послі десять роківного ісслідования і ізученія, отважився іздати труд мой" /З,2/.

Хоч праця Катковича присвячена етнографії Угорської Русі, у ній міститься дуже багато матеріалу суто історичного характеру, зокрема автором минулого краю. Його роздуми над тими або іншими внутрішніми проблемами. Як не прикро, але Гнатик, публікуючи виїмки з праці Катковича, опустив власне що ча не найважливішу частину дослідження, в якій автор розмірковує над проблемами походження угорських русинів, їх автохтонності, історичних зв'язків з іншими західноукраїнськими землями та Наддніпрянням. Практично з перших же рядків своєї праці Каткович чітко і недвозначно заявляє, що під ономом "русин" він розуміє тих жителів Угорщини, "котрі принадлежат к малорусскому народу, живущему в Галиції, Буковині і Східній Росії і котрі ісповідують греко-католицьку віру..." /З,2/. Тут же він робить застереження про те, що із русинів виключає не тільки інородних греко-католиків, але й інородних русинів Угорщини, бо ті "уже давно утратили свої народні свойства".

Порушує Каткович і питання, яке цікавило дослідників багатьох країн і яке є актуальним в наші дні - питання про чисельність угорських русинів. Як людина, що добре знала політику уряду щодо неугорських народів, Каткович заявляє, що хоч статистика на даний час досягла значних успіхів, довіряти їй не можна, коли мова йде про національні меншини в Угорщині. Так, аналізуючи результати двох урядових переписів населення 1857 і 1891 р., він приходить до висновку, що обидва показники - недостовірні. Якщо в 1857 р. до русинів, яких статистика нарахувала 423,7 тис. душ, було приписано багато словаків, то під час перепису 1891 р., навпаки, число русинів дуже занижено, а угорців - завищено, оскільки "при сім народочисленні за мадьяра записали кожного, ко лиш здоровати казав по-мадьярськи", а тому число русинів скоротилося до 379,7 тис. чол. Насправді ж, на думку Катковича, русинів нараховувалося 400 тис. чол. /З,3/.

Зупиняється автор праці і на питанні про райони розселення русинів в Угорщині. Він пише, що, окрім задунайських територій, крім чий є комітати, де б не жили русини. Проте у своїх "Замітках" він досліджує лише ті території, де русини становлять абсолютну більшість населення: серед вісьми комітатів північно-східної Угорщини він виділяє Марамороський, Березький, Угочанський, Жамольський, Земплінський і Шарієський.

Одним "із май запитаних вопросов, - пише далі Каткович, - є тот, єм теперішні русини суть лі коренні жители Угорщини, то єсть, чи оперед мадьярами, чи із мадьярами разом, чи лиш пості-

мадяров прийшли на Угорщину". Зазначаючи, що, оскільки на час приходу мадяр на територію сучасної Угорщини і Саямграддя тут були слов'янські народи і, оскільки ніде немає відомостей про те, вони звідси кудись виселилися, то "ясное діло є, аж одна часть пошівалася із мадярами, а друга часть до днесь подержала (т.є. зберегла - О.М.) народность свою і бесіду. Ід сми посліднім при числяме і русинов..." /3,4/.

Порушує Каткович і питання про міграції населення в районі Карпат, про зростання кількості русинів. На його думку, цей чисельний народ збільшувався аж до XVII ст. тими дружинами, які приходили з Галичини, а у XVI-XVII ст. - за рахунок тих, які тікали з Польщі, ховаючись від утисків шляхти і грабунку євреїв. Дуже зросло число угорських русинів наприкінці XIV ст., "коли Феодор Коріатович замінив своє Подольське князівство із Ладівиком Великим на князівство Мужачевське і Маковецьке на Угорщині". Однак він ставить під сумнів твердження тих авторів, які писали, що Коріатович привів з собою дуже багато людей - 40 тис. душ або навіть сім'я /3,6/.

Автор "Заміток" докладно розглядає історію запровадження у на Угорській Русі, вважаючи, що коли мадяри прийшли на Угорщину, то автохтонні слов'янські народи, зокрема предки русинів, уже були християнами, і тому погоджується з тими дослідниками, які дотримуються думки, що "мадяри не от чужих проповідників, но от коренних жителів Угорщини прийняли віру Христову" /3,8/.

Значне місце у роботі відведено дослідженню питання про права та повинності русинів, починаючи з найдавніших часів аж до кінця XIX ст.. Каткович вважає, що основна причина безправного становища селян - недосконалість законодавства, яке охороняє інтереси баронів, зловживання місцевої адміністрації, чиновництва. Свідченням того, що селяни боролися і продовжують боронити свої права, каже автор, є той факт, що й до нині русини Бережського комітату "протестують" з графом Бенборном.

Не менш докладно аналізується історія освіти та її сучасний стан на Закарпатті, розкриваються причини низького рівня грамотності та освіченості русинів. Найголовніше з них - надзвичайно важке матеріальне становище селян, які, з однієї сторони, не могли утримувати народні школи, а, з другої, - посылати дітей у школу, які з малих літ допомагали батькам по господарству, часто густо не маючи елементарного взуття та одягу, щоб піти в школу, особливо восени і взимку. А, крім того, "не могло народне просве-

щеніє і за ото їти наперед, - писав він, - бо і самі наставники - амщенники, убогі і разом малоучені були" /3,13/. певні зрушення сталися при Марії Терезії і особливо після 1867 р., коли держава взяла на себе значну частину витрат на народну освіту.

Каткович гнівно засуджує тих, котрі "непрестанно оту поголоску пуцають у світ, аж русин не спосібний на просвещеніє і так не хоче ні жертвувати для народного просвещенія, ні дітей своїх не посылать посылать у школу". Він признає, що хоч число неграмотних у русинів є більше, ніж в інших народів Угорщини, "окрем волохів", однак багато вчених може засвідчити, "што при своєй малочисленності і убожестві удивити может нас русиний народ Угорщини".

Закон 1879 р. № XVII, згідно якого угорська мова стала обов'язковою в народних українських школах, Каткович називає анти-русинським, засуджує внаслідок цього духовництво, яке спрало запровадження цього закону. І ось показовий факт: архієпископ Каткович, сільський єпископ із Стройного, писав, що ще тоді, коли цей закон "еще і не думці не був нікому..., русині єпископи, особливо же Василій Попович, єпископ Мужачівський (1837-1864) приказали були учити мадярський язык у народних школах єпархії своєї" /3,24/.

Цікаве місце у праці займає характеристика діяльності відомих представників науки і культури Закарпаття XVII-XIX ст. Каткович подає стислі біографічні дані про них, аналізує їх науковий доробок, визначає ступінь важливості їх діяльності для життя краю. У "Замітках" знаходимо відомості про М.Андрєячу, І.Базиліовича, А.Бачинського, М.Лучкаю, М.Венеліна, В.Довговича, І.Дулішковича, Г.Тарковича, І.Раковського, А.Бахудявського, І.Сільва, О.Литрама, О.Цаваковича, О.Духновича, С.Фенцика та багато інших - всього понад 30 осіб /3,27-35/. Так, І.Бажиліовича він називає "Геродотом угорських русинів"; для нього М.Лучкаю - "одим з найтрудолюбивіших і глибокоучених писателів угорських русинів"; а М.Венелін "придобав славу на всю Європу" і т.д. Подес Каткович історію зв'язанення та діяльності товариства св. Василя Великого. Як бачимо, це - цілий варко з історії культури та науки Закарпаття XVII-XIX ст. На жаль, цей матеріал також не був опублікований Б.Гнатюком.

Власне етнографія розпочинається аж із сторінки 35 рукопису - 50, хоч і в подальшому тексті багато матеріалу суто історичного характеру. Перш за все тут розглядається питання про розподіл русинів за місцем проживання. Автор не погоджується із думкою Відермана про те, що угорських русинів належить ділити на дві групи: тих, які живуть у північній, і тих, які заселяють південь

смути. Каткович вважає, що існує ще й третя смуга - середня, яка лежить між обома першими. Це переважно територія Березької та Уманської жуп, зокрема округи Свалівський та Березницький.

Дослідник зазначає, що русини, які живуть на рівнині, своїх північних братів називають "верховинцями", а іноді й "поляками". Ателів середньої смуги називають "бляками", бо ті курять піп (ляшки), до половини обвиті бляком, або ж "дичками" - за те, що вони часто голодують і їдять дикі гриби. Ателів же південної смуги називають іноді "долишниками", але, як правило, - "намудляниками" через те, що вода з гір несе на рівнину гній та чорнозем. Тут не подается матеріал про види хлібних злаків, які ростуть у названих трьох смугах, а саме: у північній смузі добре родить озима жито і озима пшениця; в середній - трохи яре жито і яра пшениця, а головним продуктом харчування є кукурудза; у північній смузі дуже рідко можна зустріти яре жито чи пшеницю, бо там основний злак - овес. На думку Катковича, "найчистіші" русини живуть у середній смузі, особливо ті, що проживають у Березькій та Уточанській жупах /3,35-39/.

Якщо ж брати до уваги говірку, пише Каткович, то русинів ділять на дві частини: лашаків та лемків. Перші живуть тільки на Мараморошні, а також тих селах Березького та Уточанського комітатів, які прилягають до Марамороша. Решта русинів - лемки. Ділять це русинів на чотири групи в залежності від того, як вживають букву "о". Докладно змальовано зовнішній вид русинів трьох смуг. На думку автора "Земіток", найбільш фізично сильними і здоровими є верховинці, а найслабші ті, котрі живуть у середній смузі. Характеризуючи перших, він писав: "Хотя русини всі, як єме ото уже казали, єдного кореня суть гадузки, однако в фізическом отношении доста велика розлука межи ними. "Верховинець" є високий, сухорлявий і кустьоватий, жовте волосся і сірі очі має. Здоровий верховинський воздух, свіжа, чиста вода кернична, як і проста, но здорова страва діє ото, як "верховинці" суть май здорові люди межи русинами і як она епидемичеські хворота і не упознають" /3,40/.

Долишники - середнього росту, сухорляві, мають чорне волосся і чорні очі. "Но так, як они живуть на мляковитой землі, - зазначає автор, - піють воду із колодезей і їдять масну страву, то епидемичеські хворота майже неспроганно птяться межи ними". Тут же перераховуються найбільш поширені хвороби, на які хворіють русини, особливо ж діти, називають причини хвороб: тяжка праця, скромна їжа, відсутність достатньої кількості лікарів тощо. Усі ці мاته-

ріями повністю вилучені Гнатиком.

Багато уваги приділено питанню про стелінь релігійності русинів, підкреслюється, що релігія і мораль тісно взаємозв'язані між собою, бо "яка релігійність єдного народу, така є обца і нравственність єго, то єсть, чым глубша і чистіша релігійность єного народу, тим честнійші єго нрави і єго живот..." /3,45-46/. Тут же говориться про низький рівень злочинності серед русинів, про їх ставлення до властей, духівництва, сусідніх народів. Цей матеріал також не опубліковано.

Великий науковий та пізнавальний матеріал містить у собі та частина "Записок", де автор докладно описує народний календар русинів /3,51-64/, розповідає про весільні обряди, уродини, хрестини, похорони та народну медицину русинів /3,60-80/. Це лише для етнографів-спеціалістів становить інтерес одне зовнішнього та внутрішнього вигляду хиті русина. Автор наголошує на тому, що русини до своєї природі дуже люблять простір, а тому завжди прагне, "оби єго земля далеко была от других. Се є причина того, як кромі тих малочисленних сіл, котрі на долинах лежать, всі руські села розміщені суть по грядках і по поточинах" /3,91/.

З великим інтересом читаються сторінки, на яких розповідається про народний одяг русинів, зокрема тих, що живуть на Мараморошні. Вказуючи на в цілому велику строгатість одягу в кожному з районів Угорської Русі, де проживають русини, Каткович підкреслює, що "порядочно одимна русина суть: гати, сорочка, клібань, гуна і постолы (бочкери), а русок: лодолок, сорочка, плат (катра), чоботи, гуна і ширинка на шею і на голову. Що єще окрема єго носить русин ілі руська, ото уже от сусіднього народу перебрали" /3,95/. Далі йде одне небагатого асортименту страви, які вживають русини, оскільки "русин дуже скромно і умірено живє". Причина цьому - бідність, а також те, що церква приписує дуже багато постів.

Із званням предмету Каткович докладно описує селянську агротехніку, розповідає про пастинництво, садівництво, домашні промисли. Не без гордості він говорить, що серед русинів є чудові майстри-будівельники: "русин май ліпше люблять із деревом робити, так як майже у кождім русині циммерман, столяр, колесар ілі слесар пропадати", - зауважує він. Відомим у той час на Закарпатті були будівельники Федір Лях з Великого Рахівця, Василь Фотул із Стрийського, Василь Хміль із Гукливого та інші, які збудували чимало чудових церков, шпіль. Так, наприклад, Ф.Лях у 1885 р. у Лазях

Раковецьких так покрия бляхою царю, "ош варешські (міомні - О.М.) блякарі дивалися (дивувалися - О.М.), котя й он нигда не бивав коло бляхара, а все із свого розуму правя" /З,II2/.

Зате, каже автор, русини не люблять займатися торгівлею, а тому купець серед них - велика рідкість. І це пояснюється правдивим характером русина, його порядочністю і чесністю, бо "хедь і принесе купецтво який хосен, однакож майже все яа погібель в русину, бо купці по боляней часті - великі піяники, чужоложники, зблудники і фактивно клянуться" /З,II3/. Практично все торгівля знаходиться в руках євреїв, які безсоромно обдирають простий народ.

У "Записках" знаходимо матеріал і про еміграцію русинів. На думку Катковича, любов і привязаність русина до своєї землі є причиною того, що "із чистих русинів до тепер ще ледве пошов лако до Америки, бо оті русини, што із Угорщина у Америці суть, не суть чисті русини, бо давно уже помішалися із словаками і переміш із будакою чаоті сих обчачі і нрава" /З,II7/. До речі, ця фраза підкреслена Гнатком у рукописі, хоч матеріал на цю тему не опубліковано.

Привертаять до себе увагу ті розділи "Заміток", в яких йдеться про казки, пісні, коломийки, приповідки та інші твори усної народної творчості русинів. Говорячи, наприклад, про коломийки, автор називає їх "корінною рускою співанкою", "котру всі малороси співають, котий одержаніє її не волгди еднакож, лиш спів (голос, тон) є еднаковий". У праці наведено багато зразків коломийок на різні сюжети з життя русинів.

Заслужують уваги численні приповідки, на основі яких, як вказує автор, можна визначити "тачка, чувства і нрава народа". Він підкреслює, що "ледве є ще другий народ, которий би так много приповідок мав, як русский народ, і то за ото, бо русини майже какное слово свое приповідков твердят" /З,126/. У праці подано понад 60 приповідок, значна частина яких поширена й на Наддніпрянській Україні. Ось деякі з них: Бог високо, цар далеко; -Із чужого коня лізь серед болота; -Не мож разком на двох коньох сидіти; -Докуть сонце ізійде, роса очі уїсть; -Тяжка тайстра (гурба) повна, порокля ще тяжа; -Не дай Боже із Івана пана; -На голові би другому киди тесав і т.д.

Завершується праця характеристикою прагматичного, але гордого, доброзичливого, чесного, справедливого, з почуттям власної гідності русина.

Зазначимо, що окремі етнографічні матеріали про угорських

русинів містяться у працях Г.Де-Воллана /6/, О.Петрова /14/, І.Срезневського /15/ та інших, які писали свої твори на основі короточасного знайомства з краєм. Дослідження В.Катковича, на нашу думку, несуть принципово інший характер. Поступаючись перед професійними істориками та етнографами рівнем теоретичної підготовки, Каткович перевірявав їх на кілька порядків своїм природним талантом, прекрасним знанням предмету дослідження. Його праця - результат власних багаторічних спостережень, роздумів, міркувань. Вона виношена ним. Це - частка його власного життя. І не тільки тому, що для її написання витрачено понад десять років, але й тому, що для її автора як син свого народу, свого краю був невід'ємною часткою цього народу, краю, про які писав, частини своєї, яку зафіксував у своїх "Записках". Все записане ним пройшло не тільки через його свідомість як вченого, але й через його серце, його поетичну душу.

Як ладива донятлива й спостережлива, він бачив і відчував усі нюанси і відтінки в історії та етнографії русинів, яких не могла побачити стороння, хоч і талановита, людина. Він писав портрет свого народу, писав з більш в серці за його тяжке матеріальне становище, політичне безправ'я, не ідеалізуючи його, навіть дорікаючи іноді йому за його легковажність, але писав завжди з любов'ю і глибокою повагою до нього, до його багатой історії, самобутної культури, переживавши разом з ним його радість і горе. Каткович гордиться своїм народом, його чесністю, природними талантами, оригінальністю, правдивістю. "Записка етнографічна з Угорської Русі" - праця щирого патріота, вдумливого вченого, філософа і гуманіста. Вона варта того, щоб бути опублікованою повністю.

Список літератури: 1. ЦДІА УРСР у Львові. Фонд 309 (НГШ). Оп.І. Спр. 2270. 2. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. Фонд В.М.Гнатика. Спр. 208. 3. Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України (ІМФЕ). Фонд 29-2. Спр. 27. 4. Каткович В. Замітки етнографічні з Угорської Русі. - "Етнографічний збірник". - Львів, 1896. - Т.2. 5. Гнатик В. Два квілеї//ЛНВ. - Львів, 1904. - Т.ХХІІ. - Кн. XII. 6. Де-Воллан Г.А. Угросорусские народные песни//Записки Импер. Географического общества по отделению этнография. - СПб., 1895. - Т.Ш. - Кн.І. 7. Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX века. - Томск, 1962. - Т.2. 8. Лелевич М. Подкарпатское пись-

менство на початку XX века. - Ужгород (Ужгород), 1944. 9. Мазурок О.С., Зілгалов В.О. Листи як джерело для вивчення культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями та Росією в епоху капіталізму//Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради (грудень, 1988). - К., 1988. 10. Мазурок О.С. Історія Закарпаття в епістолярній спадщині Д.Житковича//Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького (26-27 жовтня, 1990). - Мукачево, 1990. 11. Мазурок О.С. З історії написання та публікації "Заміток етнографічних з Угорськи Русі" Д.Житковича//Тези III народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Олександра Маркуша (25-26 жовтня, 1991). - Хуст, 1991. 12. Надзельский В. Очерки из паторусской литературы второй половины XIX века. - Ужгород, 1929. 13. Очерки истории исторической науки в СССР. В пяти томах. - М., 1960. - Т.2. 13"а". Перфицкий В.М. Обзор угорорусской историографии. - Петроград, 1914. 14. Петров А.А. Заметки об Угорской Руси//ИЗВ. - 1892. Февраль. 15. Радянська енциклопедія історії України - К., 1970. - Т.2. 16. Срезневский И.И. Заметки о путешествии по Угорской Руси//Вестник Императорского русского географического общества. - СПб., 1852. - Т.1. Стд. 2. 17. Український радянський енциклопедичний словник у трьох томах. - К., 1966. - Т.1. 18. Штернберг Я.І. До історії перших перекладів творів Івана Франка на угорську мову//Наук. зап. УжГУ. - Ужгород, 1957. - Т.ХУ. 19. Штернберг Я.І. З історії українсько-угорських культурних зв'язків у другій половині XIX - початку XX ст.//Тези доповідей до XI щорічної наук. конф. УжГУ. -Серія історичних наук. - Ужгород, 1966. 20. Ясько М.Г. Володимир Гнатюк - дослідник фольклору Закарпаття//Наук. зап. УжГУ. Українська і російська література. - Ужгород, 1958. - Т.ХХІІІ. 21. Яценко М.Т. Володимир Гнатюк. - К., 1964.